

**БОЛГАРСКА ГРАММАТИКА НА НЕОФИТ РИЛСКИ
СРЕД ГРАМАТИКИ ОТ 30-те – 40-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

Ния Радева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**THE „BULGARIAN GRAMMAR“ OF NEOFIT RILSKI AMONG
THE GRAMMARS FROM THE MID-XIX CENTURY**

Niya Radeva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

This research attempts to show the unique character of the „Bulgarian Grammar“ (1835) on one side, in the context of the Slavic Bulgarian grammars of Neofit Bozveli and Emanuil Vaskidovich (1835) and of Hristaki Pavlovich (1836), and on the other side in comparison with the first new Bulgarian grammar of Ivan Bogorov (1844). The linguistic points of view of Neofit Rilski, the aims, the character and the structure of the textbook, the selection and the representation of the grammatical and lexical material are examined and commented on. The peculiarities of the language, used by the author when writing his Grammar are also tracked.

Key words: Neofit Rilski, Bulgarian grammars from the 30-40ties of XIX century

Неофит Рилски е една от емблематичните фигури на Българското възраждане. Личността, делото му и в частност книжовните му занимания заемат заслужено място в оценките на специалистите. Достойнствата на Българска граммати́ка също се изтъкват от изследователите (Милетич 1906: 77 – 121; Арнаудов 1969: 175 – 176; Мурдаров 1972: 14 – 21; Младенов 1979: 367 – 369; Ненкова 1976: 131 – 133; 1979: 117 – 122; 1982: 130 – 132; Жерев 1981: 52 – 60; Първев 1984: V – XIX; Кювлиева-Мишайкова 2003: 64 – 68; Вълчев 2005: 129 – 163; 2008: 104 – 152; Иванова 2012: 165 – 180 и др.). Важни за настоящото проучване са анализите и изводите на Любомир Милетич и на Боян Вълчев.

Б. Вълчев обобщава, прецизира и ревизира направеното от науката по отношение на Неофит Рилски и неговата Граматика, вписвайки го органично в сложния променящ се контекст на 20-те – 30-те години на XIX в. Отчита високите качества на *Българска граматика* (Вълчев 2008: 113, 115, 121, 138 – 139, 148 – 151). Нееднократно изтъква като нейна особеност близостта с народния език; отбелязва, че текстът в синтактично отношение отразява в много голяма степен особеностите на съвременната реч; признава автора за добър познавач на българските диалекти; оценява, че Неофит Рилски е много близо до разбирането на същността на категорията вид на глагола; посочва, че за пръв път в *Българска граматика* са засвидетелствани специфични особености на съвременния език.

Б. Вълчев разглежда Неофит Рилски с *Българска граматика* (1835 г.), Неофит Бозвели и Емануил Васкидович със *Славенобългарско дѣтководство* (1835 г.), Христати Павлович с *Граматика славенобългарска* (1836 г.) като изразители на преходния етап от развитието на граматическата мисъл у нас през Възраждането и нарича тези граматики славянобългарски (Вълчев 2008: 77 – 179, 476). Следващият етап десетина години по-късно се свързва с Иван Богоров и неговата *Първичка българска граматика* (1844 г.), която е първата граматика на новобългарския език (Вълчев 2008: 225 – 242, 478 – 480). Обобщението е убедително и аргументирано в исторически план, но класификацията няма за задача да акцентира върху уникалността на *Българска граматика* на Неофит Рилски. А по-детайлният анализ показва, че тя е качествено по-различна от *Детоводството* и *Граматиката* на Х. Павлович и от друга страна, по-близка с Богоровата.

В настоящото изследване се прави опит да се очертае особеното място на *Българска граматика* сред граматиките на 30-те – 40-те години на XIX в., което има отношение към развойните процеси на формиращия се книжовен език. В случая трудно може да бъде избран единствен обективен зрителен ъгъл, тъй като става въпрос за уникално явление – първо – *нетрадиционна* по своята структура и характер граматика, и второ – граматика, която се вписва в хронологичния кръг от три *първи* по рода си у нас такива учебници. Затова анализът в настоящата работа е организиран в две части. Отначало се обръща внимание на *Българска граматика* в контекста на подобните издания от 1835 – 1836 г. После се прави съпоставка с десетилетие по-късната *Граматика* на И. Богоров, призната за качествено нов етап в развитието на

възрожденската наука за езика. За целта на изследването значещи са приликите между двете отдалечени във времето Граматики, както и случаите, в които Неофит Рилски се оказва по-логичен в решенията си или по-последователен в спазването им на практика от И. Богоров.

Следва да се подчертае, че много от фактите, привлечени и коментирани в разработката, са отбелязани вече от изследователите, но не са решаващи за изводите и оценките им. В този смисъл може да се каже, че проучването потвърждава и доразвива становището на Л. Милетич за Неофитовата Граматика.

В първата част на проучването се проследява подборът и подредането на същинския и другите дялове в *Българска граматика*. Структурата е най-характерната особеност на учебника и го разграничава категорично не само от останалите граматки от 30-те години на XIX век, но и от Богоровата. Специален интерес заслужават бележките към граматическия материал. Всъщност в основния текст Неофит Рилски описва писмения български език, вмествайки граматиката и фонетиката му в парадигмите и терминологията, установени вече в науката. Разбира се, ориентирите са черковнославянският и руският и гръцкият език. В основната част се предлагат правила или конкретни решения. Бележките по същество са паралелно описание, което обаче не формулира правила и често поставя въпроси, без да дава отговори. То не търси аналог с писмена традиция, а се опитва да обхване широтата на териториално представените форми, варианти и модели в българските диалектни области. Успоредното описание под формата на бележки предлага черти на говоримия език, по-често в неговите териториално маркирани проявления и по-рядко в сравнително универсализирани модели и явления.

Така самата структура на *Българска граматика* е подсказана от променените изисквания към писмения език през 30-те години на XIX в. с оглед на разширяване на функциите му. Говоримият език е по-свободен и на този етап не може да се опре на старата традиция – нито на основата на речевата реализация, нито на писмената. Той представлява в Граматиката подбран и подреден, систематизиран материал, който тепърва следва да търси мястото си при оформянето на новобългарския книжовен език. Така *Българска граматика* предлага описание на граматиката и правописа на обобщената писмена практика у нас пред 30-те години на XIX в. (в основния текст на изданието) и описание на разнообразието на говорната практика под формата на териториални диалекти и някои наддалектни общи особености (в бележките на изданието). Обединяването на двете практики би могло да

се осъществи, когато учените вземат унификационни решения по явленията и процесите, протичащи в диалектите и наддиалектните формации. Широко представяне на диалектни черти от различни региони изобщо няма в Граматиките на Неофит Бозвели и Е. Васкидович и на Хр. Павлович. Има единични отпратки с подобен характер във връзка с отделни примери, привлечени в същинската част.

Въпреки че и трите споменати граматики от 30-те години на XIX в. имат встъпителна част, само Филологическото предуведомление има внушителния обем от 72 страници, представя и защитава цялостна концепция за формиращия се книжовен език у нас. В Детоводството предговорът е доста по-скромен, а Хр. Павлович започва само с едно кратко обръщение към читателите. За идеите в Предуведомлението на Неофит Рилски ще стане дума при съпоставката с тези на И. Богоров.

Като специфичен „дял“ в Болгарска граматика се явява списъкът на турски и гръцки думи и техните български съответствия. Разбира се, липсата му в другите две Граматики от периода не може да се определи като техен минус, но разграничава учебника на Неофит Рилски от останалите два. По-нататък се коментира фактът, че подобно приложение има Богоровата граматика.

Неофитовата граматика е уникална за времето си и със склонността да проблематизира материала. Проблематизирането се изразява на няколко равнища. Авторът се занимава с диалектното граматическо, лексикално и фонетично разнообразие, задълбочава се в генезиса на явленията, държи сметка за практическата приложимост на правилата и решенията. Освен това той анализира езиковите особености и процеси с оглед на съответните в гръцки, сръбски и влашки. Търси паралели с тях. Нещо повече – позовава се на „официални“ писмени източници – от една страна, на изданието на Йоан Екзарх и на по-късни граматики, а от друга страна, на преводи и учебници на българи и чужденци, негови съвременници (Хр. Павлович, П. Сапунов, А. Стоянович, П. Берон, Й. Кърчовски, В. Ненович, Цвятко Панаяуреца; Ю. Венелин, К. Огнянович, В. Караджич). Критическото му отношение говори по-скоро за търсене на обективност в процесите на равнище типология и история, а не за потребност от модели за подражание. Подходът му към използваните и цитираните източници и към събрания диалектен материал е научен. Неговите филологически и общи познания, методическата му подготовка, представата му за наука и научен текст, кръгозорът му далеч надхвърлят родната ни традиция. Резултатът е, че за разлика от другите издадени и някои ръ-

кописни грамматики от 30-те, а и от 40-те години на XIX в. в Неофитовата Болгарска граммати́ка има много силно авторско присъствие. Останалите в една или друга степен имат характера на компилации, те преписват и комбинират по-ранни грамматики, докато Неофит Рилски избира самостоятелен път и към езиковите явления, и към структурирането на текста.

Втората част на изследването е съпоставка на Болгарска граммати́ка с Първичка българска граммати́ка (1844 г.). Приликите означават единомислие при авторите или че И. Богоров се придържа към традиция, създадена или следвана от Неофит Рилски. Един от основните моменти са възгледите за езика у двамата книжовници. Съпоставката се основава още на прилики и разлики в описанието на морфологичния строеж на езика, както и на някои графични и правописни решения. Проследява се и до каква степен всеки от авторите следва на практика собствените си езикови предписания.

Девет години делят двата учебника, но предговорът на Богоров е в изданието от 1847 г., т.е. разсъжденията му са документирани 12 – 13 години след тези на Неофит Рилски. Периодът е относително дълъг, когато става въпрос за 30-те – 40-те години на XIX в., защото развитието на говоримия език на наддиалектна основа е интензивно. Това е времето не на регулярната смяна на поколенията, а на формирането у нас на интелигенция от нов тип, със светско образование.

Когато се анализира концепцията на Неофит Рилски за езика, отразена в изданието от 1835 г., трябва да се има предвид уговорката му, че настоящата граммати́ка не обхваща совершенна граммати́ка, но токмо един опитъ на българската граммати́ка (69). Целта на учебника се свързва с две неща – първо, да даде основа при изучаването на език по принцип (записано е, че усвояването на подбрения материал ще помогне и за изучаването на чужди езици (70)). Така могат да се обяснят мнимите склонитбени парадигми, където се повтарят едни и същи форми (60), както и обясненията и употребите на различните отношения между думите, изразявани в архаичната традиция с падежни окончания, а в съвременния период – с предлог и обща форма (61, 63). Познанията ще са необходими при изучаването на чужд синтетичен по характер език. Ив. Богоров също застава зад идеята учебникът по българска граматика да е съобразен с другите грамматики, за да може детето, научавайки я, да усвоява лесно чужди езици (ИБ 2).

Като цел на Болгарска граммати́ка се вменява да предоставя знания, които да гарантират адекватни преводи от чужди езици (гръцки, чер-

ковнославянски, руски и др.) на български, както и подготвеност на българите да ги разбират (2, II). Това обуславя някои конкретни „архаични“ решения на Неофит Рилски, които се оказват за момента по-пригодни спрямо чуждия текст. Като аргумент следва да се спомене и недоразвитата през 30-те години на XIX в. стилистична разслоеност и оформеност на българския език на народна основа и невъзможността му да отговори с подходящи средства на предизвикателството на художествени или тясно специализирани текстове на чужди езици. Част от примерите в *Българска граматика* показват, че авторът ѝ е търсил различни решения и единствено възможните за момента се оказват установените в архаичната писмена традиция средства (11, 63). И. Богоров също не изключва напълно ролята на архаичната традиция. През 40-те години на XIX в. тя все още е нужна при оформянето на специализирани текстове – *намъ ꙗ потрѣбно испървомиъ да са напише ѡзыкътъ ни, а сетнѣ като видимъ дѣ ꙗ недостиженъ, да закачимъ отъ старѣатъ да го умножавамы и украсѣвамы* (ИБ 23).

Целите и предназначението на изданието от 1835 г. предопределят насочването към актуалните проблеми на писмения текст. Неофит Рилски прави стъпка към създаването на писмена форма, подчинена на правила от съвременен книжовноезиков тип (2, 3, 26). Всичко това създава на пръв поглед представата за елитарност на формирация се книжовен език в концепцията на Неофит Рилски. Тя обаче, доколкото я има, е насочена към търсене на адекватни езикови средства, необходими при реализацията на специализирани издания, на текстове, за които говоримият език все още няма изработени или няма унифицирани средства за изразяване. Проявяващият се на моменти уклон към архаични форми и модели е свързан с художествената им изразителност или терминологична точност, както и с постигнатото им разнообразие в познатите писмени традиции. Прибягването до тях не е за сметка на говоримия език, а освен него.

Т.е. акцентът в Предуведомлението е не в това, че книжовният език трябва да е много различен или отдалечен от езика на *безкнижните чловеци*, а в това, че книжовният език трябва да притежава и да развие потенциал, по-различен от разговорния, и то в кратки срокове. Споменаването на *множество, простако, простите и безкнижните чловецы* както и *простонародныатъ и подлыатъ языкъ, простолюдниѣ речи, испорчениѣ речи, непотрѣбности* (за тясно диалектните форми на *аз*); *окачественото като развращеніе* в езика; мнението, че някои форми присъстват „злоупотребително“ в него, у Неофит Рилски натоварва с отрица-

телен знак не хората и езика, който те използват в ежедневието си, а образованите, които не осъзнават нуждата от развитието на книжовния език на друго равнище, като обслужващ различни функционални сфери (10, 11, 12, 14, 15, 16, 26, 175, 178, 179). В подкрепа на казаното е мисълта, че един езикът, що се предава народъ писмено, трябва да различава се от общия, що се употребява между множеството (11). Ясно е, че Неофит Рилски не противопоставя *народа* и *множеството*.

Не са малко и случаите, в които авторът определя говоримия език като богат, например от сичките почти глаголи излизатъ други нови глаголи [...] които представляватъ едно велико богатство въ простыятъ езикътъ, защото со съгубы глаголы весма живо и лесно могатъ да се изражаватъ нашите мысли (за днешните видови двойки глаголи) (188). Неофит Рилски не само не противопоставя говоримия на писмения или като цяло на книжовния език, а включва „живи особености“ в системата на граматиката. В подкрепа се явява защитата на определителния член като особеност на говоримия език, която не може да бъде пренебрегната в книжовния (52, 63). Неофит Рилски отбелязва употребата на деепричастието в говоримия език (182), както и на отглаголните съществителни на *-не* (167).

Особено важни са някои виждания на Неофит Рилски, които, основавайки се на конкретни черти на българския език, достигат до същностни особености на езика въобще. В Болгарска граматика някои наблюдения се приближават до идеята за обективния характер на говоримия език, за собствената логика, която следва, и за неговото неизбежно влияние върху книжовния, с което изследователите на езика са принудени да се съобразяват. Реално протичащи процеси и явления в новобългарския език са представени в немалко случаи, например на страници 20, 26, 31, 33, 35, 53.

Еднаква позиция Неофит Рилски и И. Богоров имат и по конкретни въпроси: че определителният член е заместил падежите (ИБ 8); че всякой глаголътъ, който закачва отъ кой да е прилогътъ, никогажъ не може да го изостави въ другытъ времена (ИБ 85) и др.

В Болгарска граматика се срещат и по-обща наблюдения за решаващата роля на говоримия език: тъй са все противни на граматическите правила, но що можиме да чиниме, когато е езико ни въ неизвѣстни времена самтъ прѣматъ такива неправилности, които не прѣиматъ исправленіе, или ако прѣиматъ исправленіе въ граматиката, тъй тогава не ще

да бъде веќе граммати́ка на-Болгарскіа тазыкътъ, но граммати́ка на-новонизмисленъ и неупотребляемъ тазыкътъ (за член *-те* на прил. имена в мн. ч.) (84); когато се произносатъ имената безчленно, понеже немаме различни окончаніа въ падежи те, нема ни цо да чиниме тогава, и требва да покланяваме своата выа и неколею подъ неизбежната нѹжда (за генерализираната именителна форма) (62); но на тѣа многоиспещрени непредѣлни времена (глаголни) може да ни бъде оучитель повече нѹжда та и потреба та, нежели Грамматіка та (192); назначи во обще зацо простолюдно то обыкновеніе произноси собственни те имена въ множественно то число (...), но това оупотребленіе не требва да се приіима за правилно безъ нѹжда, а въ нѹжда могатъ да се оупотребляватъ, споредъ пословицата „нѹжда законъ измѣнава“ (95); но какво да было, въ това злогласіе (ако бы могло да го перечеме злогласіе) никой не е виновенъ, защото е такова свойството на лзыкатъ ни (за думи като *полетата*, където се повтаря *-та*) (166); но азъ не можехъ да се согласимъ да положимъ частъ слова въ тазыкатъ, коато нито въ простолюдното прозношеніе се оупотреблява на сегашното време, нито другъ некой писатель а е оупотребилъ (за причастието) (67); секой нека разсъждава, и нека послѣдзва правото и лесното (за различните облици на глаголите в диалектите) (185).

Неофит Рилски е засвидетелствал и едно забавно „социологическо“ наблюдение, отнасящо се до променящия се профил на българското градско общество през 30-те години на XIX в, когато жените са част от масовизиращото се образование и имат допълнителни роли в обществото освен патриархално завещаните – *И чѹдно е зацо междѹ благородни те и самите жены иматъ честолоубіе да прозносатъ тако чисто рѣчи те, а не като простолюдни те* (15).

Цитираните разсъждения показват, че Неофит Рилски се приближава до осмислянето на книжовния език като обществено явление. Друг е въпросът, че се получава противоречие с последователно прокараната в Предуведомлението идея за езиковите правила и решения, зависещи от договорката между учените и книжовниците в широк кръг (3, 4, 55). Подобно на своя предшественик И. Богоров също различа книжовният български език през XIX в. да се оформи чрез обсъждане от страна на книжовниците – *по-зченитъ нѣкка разсъждаватъ нататѹкъ* (ИБ 15), може да остане, ако са сговоратъ на него и други нѣкои

(ИБ 20); да са повъди всякой отъ тѣхъ да издирва по правото и по доброто, тогава става лесно и сговоржтъ на Равнописанъето (ИБ 22).

Съществен момент от представата на Неофит Рилски за норма е съзнанието за нейната променливост. Правилата са свързани с процеси – едни ги пораждат, а други произтичат от тях. Правилата, особено на съвременния етап (30-те – 40-те години на XIX в.), имат характера на аргументирани лични предложения от страна на автора, които се поставят на широко обсъждане и могат да бъдат приети, променени и отхвърлени от съвременниците и следовниците му. Осмислянето на езиковите промени в исторически план проличава и в това, че Неофит Рилски приема за правилни и основателни някои правописни решения, произтичащи от реалното състояние в говоримия език, въпреки че според него узаконяването им в писмения все още е прибързано. В по-близко или по-далечно бъдеще той прогнозира отпадане на излишните букви ѳ (20, 26), њ и ѣ (41), на оксиите (163). Според него за съответните промени е рано, но те някога ще се случат.

В Предупредомлението Неофит Рилски двукратно коментира статута на чуждите думи (5, 13). На пръв поглед се създава впечатление за известно противоречие. Ако обаче разсъжденията се обединят и комплектуват, се получава доста балансирана представа за неизбежността на заемките във всеки език, за резервираността, която трябва да се проявява към чуждиците. И. Богоров в *Първичка българска граматика* посочва, че няма език в Европа без чужди думи. Но от друга страна, е убеден, че българският език е богат в народните си говори и ако това богатство стане достояние на всички, той няма да има нужда от чужди думи (ИБ 15, 16). Реална представа за отношението на двамата автори дава речникът на широко употребяваните тогава турски и гръцки думи и техните български съответствия, поместени в края на граматиките. Приложенията са Рѣчи турски и нѣколко гречески които са во оупотребленіе на сегашно то време въ сичка та Болгаріа истолкуваны по възможности съ равнозначеностелны славенски или руссійски (1835 г.) и Словарникъ, или нѣколко думи, които намѣста говорятъ турски и гръцки, а пакъ на другы мѣста български (1844 г.). И. Богоров вероятно следва примера на Неофитовия учебник, въпреки че критериите за подбор на лексемите в тях не съвпадат. Докато Неофит Рилски в края прави уговорката, че не включва турските и гръцките думи, които някъде са запазили в активна употреба българските си съответствия, И. Богоров ги обхваща. Това е една от причините за различния обем на приложените словници – 216:

453 думи. Също така у Неофит Рилски гърцизмите са представени след турцизмите, а у Богоров са в общ азбучен ред.

В структурата на *Българска граматика*, както и в разсъжденията от Предуведомлението личи не толкова стремеж да се разграничат в развитието си и в съвременното си състояние писменият и говоримият език, да се търси елитарност, колкото обективна невъзможност двете форми през 30-те години на XIX в. да се обединят с оглед на единна книжовноезикова норма и практика. По-късно И. Богоров споделя голяма част от вижданията за езика на Неофит Рилски. Вероятно заема от него и идеята за списъка приложение на чуждите думи. Това, с което Иван-Богоровата надмогва *Българска граматика*, е заявлението, че *Първичка българска граматика е словница (...)*, основана на *народенъ изговоръ* (ИБ 1 и 23).

Важна за изясняването на особеното място на *Българска граматика* е съпоставката ѝ с *Първичка българска граматика* по отношение на научната граматическа част. Плод на спазена традиция, черковнославянска и българска, са приликите между двата учебника.

Общото се проявява в осмислянето на определителния член като част на речта; отнася се до трите рода, двете числа, петте падежа при имената, където в съпоставяните граматика няма разлика.

И в двата учебника формите за родителен и за дателен падеж се представят в парадигмите с предлог *на*. Склонените форми, които всъщност са еднакви (без тази в звателен падеж), са членувани. Данните сочат запазване на звателното окончание при част от съществителните имена. При склонените собствени и някои имена за лица в м. р. се дава допълнително дателно окончание *-у*. В мн. ч. прилагателните имена от м. р. се записват с винителното окончание *-и*.

При описанието на склонението на съществителните различията нямат принципен характер. Става въпрос за вътрешни размествания, които не се отразяват на парадигмите (I склонение у Неофит Рилски у И. Богоров е II; съществителните от ж. р. на *-ь* у Неофит Рилски са отнасят към III склонение, а у И. Богоров – към II, и др.).

Представянето на повечето категории на глагола – лице, число, род, залог – в двата учебника съвпада. При спрежението само е разместена номерацията, а четири от петте наклонения у Неофит Рилски се повтарят у И. Богоров. Принципно различия няма и при представянето на категорията време.

И у двамата липсва причастието, но в Граматиката на Неофит Рилски то се коментира в Предуведомлението (с. 64) и в Примечанията (с. 182), където с уговорка е включено и деепричастието.

Няма съществени разлики и при описанието на неизменяемите части на речта. Не съвпадат само някои примери. Неофит Рилски изрежда сред наречията и думи, принадлежащи към други класове от съвременен гледище (*ела, елате, недей, немой; като, до; не, ни, по, най* и др.), докато И. Богоров е по-прецизен в това отношение, като „неправилно“ посочва сред наречията само *не* и *ли*. Предлозите са с няколко повече у И. Богоров. Също така у Неофит Рилски се дават архаични и съвременни разговорни съюзи (*аще, во, ико, оубо, еда, же; макаръ, баремъ, аджебъ*), докато И. Богоров представя главно съвременни.

Анализът на различията в основната част между Болгарска граматика и Първичка българска граматика следва да разграничи два типа. По-съществени с оглед на поставената в изследването задача са тези, които засягат конкуренцията между синтетични остатъци и аналитични форми и модели. Има и разлики, не толкова показателни в съпоставката, които са резултат от предпочитанието към западна или към източна диалектна основа за формирация се книжовен език през периода.

Сред критериите, по които Богоровата граматика бележи крачка напред, следвайки говоримия език, е опростяване на фонетичната система и свързаните с нея правила. Богоров не използва буквите *ѣ* и *оу*, а също *ѵ* и *ї*. В същото време след *ч* Богоров пише *ю, я* (*чюѣ, чюжды, нечювственъ, зачалото*), правописно положение, което не отразява съвременната реална артикулация на исторически мекия съгласен.

В морфологичното описание основните разлики „в полза“ на Първичка българска граматика са три. Предложените от Неофит Рилски няколко определителни члена за съответните падежни отношения при съществителните и прилагателните от м. р. ед. ч. у И. Богоров не съществуват. Вариантът на членна морфема е само *-жтъ*. Също в Първичка българска граматика прилагателното се обособява в отделен клас и съответно склонението му не следва номерацията на склоненията на съществителните. Качествено новото при описанието на глагола в същия учебник е, че не намира място *неопределянное наклонение* (на инфинитива), което е част от граматиката на черковнославянския език и съществува у Неофит Рилски.

Има обаче и морфологични разлики „в полза“ на десетилетие по-ранната Болгарска граматика. Т.е. някои аналитични езикови черти,

характерни за нея, имат у Богоров синтетичен аналог. Винителен падеж в Първичка българска граматика е със своето архаично окончание при всички парадигми на имена от ж. р. – *-ж/-ѣж* под влияние на източните говори, докато у Неофит Рилски обикновено стои *-а/--*. Прилагателните имена от м.р. в родителен и във винителен падеж ед. ч. в Граматиката от 1844 г. имат облик на *-аго* и повечето от тях в м. р. ед. ч. не са представени в членуваната си форма.

Моделът за бъдеще време у И. Богоров също пази следи от синтетизъм – в него участва глаголят *ща*, докато в Българска граматика е с частицата *ще*.

В структурно-теоретичен план е важно, че И. Богоров включва отделна глава, посветена на значенията и употребите на отделните падежи (*Управленіе на дѣмитѣ*). Ако протеклият аналитизъм при имената беше осмислен и осъзнат напълно, този дял щеше да е излишен. Неофит Рилски не коментира употребата на косвените падежи. По отношение на правописа следва да се спомене, че често срещаните в двата учебника членувани форми са изписани по различен начин – разделно от името в Граматиката от 1835 г. и слято в тази от 1844 г. В правописното решение на Неофит Рилски има повече логика, защото определителният член е посочен като отделна част на речта. Класифициран е така и от И. Богоров и затова не би следвало да предлага изписването му заедно с думите.

Разликите, свързани със западната и източната диалектна основа, които в изследването не могат да бъдат аргументи за степента на аналитизъм в двете съпоставяни граматика, се свеждат до предпочитанието на някои букви и различни варианти на морфеме. И. Богоров използва буква *ѣж* вместо *ѣ*, когато името от ж. р. е пряко или непряко допълнение, и в глаголни форми за 1 л. ед. ч. Имената от ж. р. в ед. ч. се членуват с *-тѣж*. Членът за мн. ч. у Неофит Рилски има облик *-тѣ*, а у И. Богоров – *-тѣк*.

Съпоставката на езика, който на практика двамата автори използват, показва, че единични архаични форми в Българска граматика покъсно са избегнати от И. Богоров. Фонетично черковнославянско влияние в Българска граматика личи при префикси и предлози и в коренни морфеме (*соотечественници, възмогли; болгарска, должность, първо; мѣтны*). У И. Богоров то вече е преодоляно.

Срещу няколкото инфинитива у Неофит Рилски (може быти – 4 пъти, рещи – 2 пъти, творити) стоят само два съкратени (не може съдѣла, не може писа) в Първичка българска граматика.

Неофит Рилски употребява отделни архаични причастия (пишемый, влекомъ, прелцаемъ; слѣзющите; свързавше, сокративше, в предварившемъ, собравъ), за които в теоретичната част е направена уговорка, че не се употребяват в говоримия език, но са нужни на писмения (67 – 68). У И. Богоров такива причастия не фигурират.

Макар и рядко, в Българска граматика се срещат родителен и дателен падеж, както и творителен. В Първичка българска граматика творителен падеж няма, родителен и дателен се регистрират в единични случаи. Пази се обаче винителен падеж при имената от ж. р. в ед. ч. и при имената в мн. ч.

Дългите форми на прилагателните са по-характерни за Граматиката на Неофит Рилски, където се използват дори когато не би трябвало да са определени.

Неофит Рилски използва отглаголни съществителни на *-ние*, докато Богоров предпочита тези на *-не*.

Представените факти доказват по-аналитичния характер на Първичка българска граматика в сравнение с ранната Българска граматика.

Различията, почиващи на предпочитание на диалектната основа, в несъщинските части на двата учебника са по-осезаеми, отколкото в същинските дялове. Авторите тук са по-свободни от влиянието на източника и това се отразява на езиковите черти на текстовете. Съответно западните и източните говори са по-широко представени.

В Българска граматика се срещат западни екави форми, като *некой*, *голема*, *вѣха*, на които противостоят Богоровите източни *дѣсѣтка*, *ѡдѣръ* = *едър*, характерни за източните ни диалекти.

Неофит Рилски не допуска писмено отбелязване на редукция (и на противоположното ѝ явление), с изключение на *процакти* (обратна редукция), докато у И. Богоров тя е сравнително широко представена (*зѣми*, *идимъ*, *зприличаватъ*, *стѣпанѣтъ*; *кѣсѣкѣ* *прѣчѣцѣ* обратна редукция).

Личното местоимение за 3. л. ед. ч. м. р. в двете граматиките е съответно *онъ* и *той*, а възвратното – *се* и *са*.

У Неофит Рилски окончанията на глаголите от I и II спр. в 1 л. ед. и мн. ч. са *-м* (*азъ мыслимъ*) и *-ме* (*можемъ, начнемъ*). В 3 л. мн. ч. се употребява твърда съгласна (*произносатъ*).

За бъдеще време двамата книжовници, както и в граматичната част, предпочитат различен модел. У Неофит Рилски той включва частица *ще* + (*да*) + глагол (*ще има, ще да отбѣгнѣваме, ще да речемъ*), а у И. Богоров – глагол *ща* + глагол (*щемъ пріемимъ, щж пишж*).

У И. Богоров е отбелязана типичната за някои централни говори контракция (*тва, онва, затва*). У него има и случаи на дисимиляция (*надѣжжж, много, множественъ, свободно, повни, сжвнѣва*). Личните местоимения се използват вместо показателни (*на тѣк кжсове = на тези късове*). Често се среща бройна форма (*четыри падежа, нѣколко гроша, колко чловѣка, толкова петака, десѣтъ дена*). Регионален характер у И. Богоров имат *га = когато, гѣдижмы, по љчката = по-силно*.

Последните представени данни показват, че Богоров допуска в езика си повече регионални черти, докато езикът на Неофит Рилски се оказва с по-универсален, по-наддиалектен характер.

Важен момент от съпоставката на използваните на практика от двамата книжовници езикови особености е съотношението им, от една страна – в предговорите и бележките, и от друга страна – в изложението в граматичната част, т.е. доколко морфологичните черти на езика в предговора и бележките отговарят на тези в същинския дял. Неофит Рилски по-последователно „защитава“ езиковите си възгледи и решения на практика, тъй като няма разминаване между изказа в Предуведомлението и бележките с този в същинската част.

У И. Богоров обаче са налице известни разлики. В предговора той не употребява дълги форми на прилагателните и отглаголни съществителни на *-ние*, а в граматичната част допуска употребата им (*страдателный, дателный, единый, другый, добрый, почетный, мирный; работаніе, исканіе, пытаніе, зѣцнаніе, зказваніе, смжирѣваніе, свжрѣзваніето, наравно с изговараніето, дрѣманье, иманье*). Същото се отнася и за случаите на дателен и родителен падеж – доколкото ги има, те намират място в същинската част.

Анализът на предговора и същинската част на *Българска граматика* на Неофит Рилски в контекста на граматиката от 30-те г. на XIX в. и частичната ѝ съпоставка с *Първичка българска граматика* на И. Богоров налагат следните изводи:

1. Граматиката на Неофит Рилски от 1835 г. е уникална с научния си подход, с идеите си, със структурата си. Авторът представя езиковия материал проблемно, осмисляйки го като явления, като процес, чиито проявления са разнообразни в синхронен план и също така имат своята предистория и генезис в диахронен. Той стига много близо до идеята за езика като специфично обществено явление със собствена логика и вътрешни закони.

За разлика от другите граматики от 30-те – 40-те години на XIX в., основаващи се на превода и компилацията, Неофитовата Болгарска граматика е в много по-голяма степен „авторска“. В структурно отношение тя съвместява две паралелни граматики. Едната обхваща същинската описателна част, в която правилата на писмената традиция от този период се наслаждат в рамките на правилата, парадигмите и терминологията на черковнославянската граматична традиция. Другата под формата на бележки отразява диалектното разнообразие и обособяващите се на по-универсална основа наддиалектни езикови особености на говоримия език.

2. Болгарска граматика както в идейно, така и по отношение на описанието на езиковите особености – морфологични, правописни, фонетични, синтактични, лексикални, е много близо до „първата новобългарска граматика“ на И. Богоров, независимо че ги делят десетина години. И в двата учебника има случаи на синтетични остатъци и на черковнославянско влияние. Вероятно от Неофит Рилски И. Богоров заема идеята за речник на чужди думи – турски и гръцки, поместен и в Първичка българска граматика. Качествено новото в същинската част на Първичка българска граматика се свежда до декларацията на Богоров, че пише „словница, основана на народен изговор“, до опростяването на графичната система, до преодоляването на черковнославянските облици на *въ-* и *съ-*, до липсата на инфинитив, на стари местоименни и причастни форми, на творителен падеж, до обособяването на прилагателните като отделна част на речта. Болгарска граматика се оказва „по-аналитична“ по отношение на модела за бъдеще време, както и с липсата на окончание за винителен падеж в ж.р. и с отсъствието на дял, посветен на значението и употребата на косвените падежи.

3. Колкото до езика, на който са написани двата учебника, личи влиянието на западните говори у Неофит Рилски и на източните у И. Богоров. Важното в случая е, че Неофит Рилски отразява по-обща, по-универсални черти на западните диалекти, докато И. Богоров, на-

ред с общи особености на източните и централните говори, допуска и тясно регионални черти, които трудно могат да придобият наддиалектен характер и да станат норма на формиращия се книжовен език.

4. От особено значение е и фактът, че Неофит Рилски си служи с езика, който „описва“, т.е. илюстрира на практика идеите си, рекламира ги сред тези, които ще преподават и учат по граматиката му. Това е доказателство за осъзната и последователно провеждана езикова политика от негова страна. И. Богоров не е прецизен в това отношение. В същинската част на граматиката си той „допуска“ някои архаични черти в парадигмите, обяснителния и свързващия текст, възприети вероятно от източниците му, иначе неприсъщи за езика, на който той сам се изразява.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов 1969:** Арnaudов, М. Неофит Рилски. // *Творци на Българското възраждане. Първи възрожденци.* (Т. I). София: Наука и изкуство, 1969, 173 – 212.
- Ванков 1906:** Ванков, Н. Неофит Рилски. // *Училищен преглед*, 1906, № 1, 3 – 18.
- Вълчев 2004:** Вълчев, Б. Първичка българска граматика – филологически усет и реализъм. // *Език и литература*. 2004, № 1, 213 – 226.
- Вълчев 2005:** Вълчев, Б. Патриархът на българското просвещение и неговото Филологическо предуводоление. (По случай 170 години от издаването на Болгарска граматика от Неофит Рилски). // *Съпоставително езикознание*, 2005, № 1, 129 – 163.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. Неофит Рилски и неговата Болгарска граматика (1835). // *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 165 – 180.
- Жерев 1981:** Жерев, Ст. Неофит Рилски – пръв теоретик на българския книжовен език. (По повод 100 години от смъртта му). // *Списание на БАН*. 1981, № 2, 52 – 60.
- Жерев 1985:** Жерев, Ст. Говорни особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век. // *Известия на Института за български език*. 1985, № 26, 5 – 39.
- Кювлиева-Мишайкова 2003:** Кювлиева-Мишайкова, В. За личностната позиция на Неофит Рилски като лексикограф. // *Български език*. 2003, № 2 – 3, 64 – 68.

- Милетич 1906:** Милетич, Л. Неофит Рилски като филолог. // *Училищен преглед*. 1906, № 1, 77 – 129.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. *История на българския език*. София: БАН, 1979.
- Мурдаров 1972:** Мурдаров, В. Диалектната основа на езика на Неофит Рилски, отразена в Болгарска граматика (1835). // *Български език*. 1972, № 1 – 2, 14 – 21.
- Ненкова 1976:** Ненкова, П. Към въпроса за обогатяването на книжовната лексика у Неофит Рилски. // *Български език*. 1976, № 1 – 2, 131 – 133.
- Ненкова 1979:** Ненкова, П. Към спецификата на черковнославянското влияние у Неофит Рилски. С оглед към лексиката. // *Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. Сборник, посветен на 100-годишнината от Априлското въстание*. Съст. Е. Георгиева. София: Изд. на БАН, 1979, 117 – 122.
- Ненкова 1982:** Ненкова, П. Неофит Рилски. // *Строители и ревнители на родния език. Пантеон*. Съст. Л. Андрейчин и В. Попова. София: Наука и изкуство, 1982, 127 – 133.
- Първев 1984:** Първев, Х. Неофит Рилски и неговата Болгарска граматика. // *Неофит Рилски. Болгарска граматика. Фототипно издание*. София: Наука и изкуство, 1984, V – XIX.